

ΕΝΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ
ΤΩΝ «ΛΥΡΙΚΩΝ» ΤΟΥ ΑΘ. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ
ΣΤΟ ΒΡΕΤΑΝΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

Τὸ αὐτόγραφο τῶν «Λυρικῶν» τοῦ Ἀθ. Χριστόπουλου δὲν μᾶς ἐσώθηκε. Λόγο ὅμως γι' αὐτὸ κάνει ὁ Ν. Πίικολος, ποὺ ἐπιμελήθηκε τὴν ἔκδοση τοῦ 1841¹. Τὸ χειρόγραφο, αἰδιοχείρως γραμμένον ἀπὸ τὸν ποιητὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει τῷ 1808, εἶχε παραπέσει, καὶ μετὰ πολλὰς περιπετείας ἀνευρέθη κατὰ παράδοξον τύχην, μετὰ τριάντα σωστοὺς χρόνους, ἐν Βουκορεστίῳ, τῷ 1838. Τὸ χειρόγραφον τοῦτο περιέχει κάμπόσα ποιήματα εἰσέτι ἀνέκδοτα καὶ εἰς ὅλους ἄγνωστα. Ὅποιον εὔρεμα διὰ τοὺς ἐραστὰς τῆς ποιήσεως!...»². Ἡ πρώτη ἐντυπὴ ἔκδοση τῶν «Λυρικῶν» εἶχε γίνῃ στὴ Βιέννη τὸ 1811 ἀπὸ τὸν Τζαννῆ Κοντουμᾶ καὶ τὸν Δρόσο Νικολάου³. Πρὶν ἀπὸ τὸ 1811 ἡ συλλογὴ εἶχε εὐρύτατη κυκλοφορία σὲ χειρόγραφα. Τὸ μαρτυροῦν αὐτὸ οἱ ἴδιοι οἱ πρῶτοι ἐκδότες, ὁ Κοντουμᾶς καὶ ὁ Νικολάου, προλογίζοντας τὴν ἔκδοση ποὺ ἐπιμελήθηκαν: «Τὰ Λυρικά τοῦ εὐγενεστάτου ἄρχ. Καμηνάρη κυρίου Ἀθανασίου Χριστόπουλου, τὰ ὅποια εἰς ὅλην τὴν Κωνσταντινουπόλιν εἶναι πάγκοινα, δὲν ἔχομεν χρεῖαν, τυπώνοντάς τα, νὰ τὰ συστήσωμεν. Περιττ' εἶν' οἱ λόγοι, ὅταν φωνάζουν τὰ πράγματα. Ὅποιος θέλει, ἄς τ' ἀναγνώσῃ, καί, ἂν ἤμπορέσῃ, ἄς μὴ τ' ἀρέσῃ. Ἐμεῖς ἐδῶ βλέποντας, ὅτι ὅλοι μ' ἄκραν ἐπιθυμίαν τὰ ζητοῦν, καὶ τ' ἀντιγράφουν προθυμότατα! θέλοντας νὰ δουλεύσωμεν τὸν πόθον τους, καὶ μάλιστα προθυμούμενοι νὰ τὰ κάμομεν καὶ εἰς τοὺς ἄλλους Ῥωμαίους κοινότερα, τὰ τυπώνομεν μὲ τὰ ἔξοδά μας»⁴. Κανένα δεῖγμα ὅμως τῆς χει-

1. Ἀθανασίου Χριστοπούλου, Λυρικά, ἐν Παρίσις, ἐκ τῆς τυπογραφίας τῶν ἀδελφῶν Φιρμίνων Διδότων, ΑΩΜΑ'. Τὴν πληροφορία ὅτι ὁ Πίικολος εἶναι ποὺ ἐπιμελήθηκε τὴν ἔκδοση αὐτὴ μᾶς τὴ δίνει ὁ βιογράφος τοῦ Χριστόπουλου, Νικόλαος Κοριτζᾶς, στὰ Ἑλληνικὰ Ἀρχαιολογήματα, Ἀθ. 1853, σ. 17'. Στὴν ἔκδοση τοῦ 1841 τὸ ὄνομα τοῦ Πίικολου δὲν ἀναφέρεται ἢ «Δήλωσις τοῦ Ἐκδότου» ὑπογράφεται μὲ ἓνα Σ****.

2. Ἐ.ἀ. (Δήλωσις τοῦ ἐκδότου), σ. Ζ' πρβ. καὶ Ἑλλην. Ἀρχαιολογήματα, σ. μα'.

3. Λυρικά τοῦ Εὐγ. Ἀρχ. Καμηνάρη κυρίου Ἀθανασίου Χριστοπούλου, [Βιέννη] 1811.

4. Ἐ.ἀ. (Πρὸς τοὺς ἀναγνώστας), σ. 3-4.

ρόγραφης αὐτῆς κυκλοφορίας δὲν εἶναι γνωστὸ νὰ ἔχη διασωθῆ ὡς τὶς μέρες μας. Τὸ χφ 113 τῆς Βιβλιοθήκης Ἑλ. Κολουβᾶ¹ περιέχει τὸ θεατρικὸ ἔργο τοῦ Χριστόπουλου («Ἀχιλλεύς»). Ἡ ἀντιγραφή ἔγινε τὸ 1826 στὸ νησι Κάλαμος τοῦ Ἴονίου. Ἀπὸ τὸ φ. 39^Γ ἀρχίζει ὁ γραφέας νὰ ἀντιγράφη ἀπὸ τὴν πρώτη ἔκδοση τῶν «Λυρικῶν» (1811) τὸν πρόλογο τῶν ἔκδοτῶν. Στὸ τελευταῖο φ. 45 ὑπάρχει τὸ προλογικὸ σημεῖωμα τοῦ ἐπιμελητῆ τῆς πρώτης ἔκδοσης, Στ. Κανέλλου, τὸ ὁποῖο στὴν ἔκδοση βρίσκεται ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὰ ποιήματα. Τὰ φύλλα ποὺ περιεῖχαν τὰ ποιήματα φαίνεται πὼς ἔχουν ἀποκοπῆ, ἐκτὸς ἀνδὲν ἀντιγράφηκαν ποτέ. Ἐνα ἄλλο χειρόγραφο, τὸ ΙΔ 4 ΝΛΛ 275 τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς, ποὺ περιέχει τὴ συλλογὴ τοῦ Χριστόπουλου, εἶναι μεταγενέστερο ἀντίγραφο ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ 1818. Δὲν περιγράφεται στὸν κατάλογο τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς ἀπὸ τὸν Σπ. Λάμπρο². Στὴν πρώτη σελίδα ἀναγράφεται πανομοιότυπα ὁ τίτλος τῆς ἔκδοσης τοῦ 1818 μὲ τὴν τοποχρονολογία «Ἐν Βιέννῃ 1818 Παρὰ τῷ τυπογρ. Σνεϊφερ». Στὴν τελευταία σελ. 288 ὑπάρχει ἡ σημείωση «Ἀντεγράφη ὑπὸ Φωκίωνος Δ. Φωτιάδου τῇ 10ῃ Σβρίου 1879».

Μεγαλύτερο ὅμως ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἕνα τρίτο χειρόγραφο, τὸ Add. 8235 τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, ποὺ, ἐπειδὴ εἶναι ἀνεπίγραφο, ἔμεινε ὡς τὴν ἀπαράτηρητο. Τὰ περιεχόμενά του, τόσο στὸν κατάλογο τῶν προσκτημάτων³ ὅσο καὶ στὸ εὑρετήριο τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων τοῦ Μουσείου ἀπὸ τὸν M. Richard⁴, περιγράφονται ὡς «Carmina Odaeque Anacreonticae auctore incerto». Στὴν πραγματικότητά ὅμως περιέχονται σ' αὐτὸ τὰ «Λυρικὰ» τοῦ Ἁθ. Χριστόπουλου, τοῦ «νέου Ἀνακρέοντα», ὅπως πολὺ νωρὶς ἐπονομάστηκε ὁ ποιητής. Γιὰ τὸν γραφέα, τὸν τόπο καὶ τὸ χρόνο ἀντιγραφῆς ἢ τὸν ἀρχικὸ κτήτορα τὸ χειρόγραφο δὲν μᾶς δίνει τὴν παραμικρὴ ἔνδειξη. Οἱ κατάλογοι τὸ χρονολογοῦν στὸν 18ο αἰώνα. Εἶναι φανερὸ ὅμως ὅτι γράφηκε στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 19ου. Ἀνῆκε στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Λόρδου Γκίλφορντ, ἕνα μέρος τῆς ὁποίας ἀγόρασε τὸ 1830 τὸ Βρετ. Μουσεῖο⁵. Τὸν Ἰούνιο

1. Βλ. Σπ. Π. Λάμπρου, Κατάλογος τῶν κωδίκων τῶν ἐν Ἀθήναις βιβλιοθηκῶν πλὴν τῆς Ἑθνικῆς, Γ' Κώδικες τῆς Βιβλιοθήκης Ἑλ. Κολουβᾶ, Ν. Ἑλλην. 14 (1917) 93. Τὸ χφ αὐτὸ τῆς Βιβλιοθήκης Κολουβᾶ, ἡ ὁποία φυλάγεται σήμερα στὸ Μουσεῖο Λοβέρδου, δὲν μπόρεσα νὰ τὸ δῶ.

2. Μισία τοῦ χφ, χωρὶς νὰ ἀναφέρῃ τὸν ἀριθμὸ του, κάνει ὁ Γ. Βαλέτας, Ἁθ. Χριστόπουλος, Γενικὴ Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία, 3 (1936) 10.

3. List of Additions made to the Collections in the British Museum in the Year 1831, Λονδίνο 1833.

4. Inventaire des manuscrits grecs du British Museum, Παρίσι 1952, σ. 8.

5. Γιὰ τὴν τύχη τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Γκίλφορντ μετὰ τὸ θάνατό του βλ. Α. Π α-

τοῦ 1827 ὁ Γκίλφορντ εἶχε φύγει ἀπὸ τὴν Κέρκυρα γιὰ τὸ Λονδίνο, ὅπου καὶ πέθανε τὸν Ὀκτώβριο τοῦ ἴδιου χρόνου. Πρέπει λοιπὸν τὸ χειρόγραφο νὰ γράφτηκε πρὶν ἀπὸ τὴ χρονιά αὐτή. Γιὰ νὰ προσδιοριστῇ ὅμως καὶ ἡ χρονολογία μετὰ τὴν ὁποία γράφτηκε, πρέπει νὰ ἐξεταστοῦν τὰ περιεχόμενά του σὲ σχέση μὲ τις πρὶν ἀπὸ τὸ 1827 ἐκδόσεις τῶν «Λυρικῶν». Ἔτσι θὰ ἐξακριβώσουμε καὶ ἂν τὸ χφ εἶναι ἀντίγραφο ἀπὸ ἔκδοση ἢ ἂν ἀποτελῇ δεῖγμα τῆς πρὶν ἀπὸ τὸ 1811 χειρόγραφης κυκλοφορίας τῶν «Λυρικῶν».

Ἐπειδὴ προφανῶς πρόθεση τοῦ ἀντιγραφέα τοῦ χειρογράφου ἦταν νὰ συγκεντρώσῃ τὰ μικρὰ λυρικά τραγούδια τοῦ Χριστόπουλου, δὲν περιέλαβε σ' αὐτὸ παρὰ μόνον τὸ Προσφώνημα (φ. 1^v), τὰ Ἑρωτικά (φφ. 2^r - 40^r) καὶ τὰ Βακχικά (φφ. 40^v - 48^r).

Πρὶν ἀρχίσουμε ὅμως τὴ λεπτομερῆ σύγκριση τοῦ χφ μὲ τις ἐκδόσεις, πρέπει νὰ κάνουμε μιὰ γενικὴ παρατήρηση. Ὅλες οἱ ἐκδόσεις ἀπὸ τὸ 1811 καὶ ὕστερα, μὲ ἐξάιρεση τὴν ἔκδοση τοῦ 1841, παρουσιάζουν λίγο ἢ πολὺ τὴν ἴδια διάταξη τῶν ποιημάτων, καὶ τὴ διάταξη αὐτὴ παρουσιάζει καὶ τὸ χφ τοῦ Βρετ. Μουσείου. Αὐτὸ ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελῇ ἀπόδειξη ὅτι τὸ χειρόγραφο εἶναι ἀντιγραμμένο ἀπὸ ἔντυπο, γιὰτι εἶναι πιθανὸ ἡ διάταξη αὐτὴ νὰ εἶχε παγιωθῆ ἤδη πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ 1811. Ὁ ποιητὴς εἶχε δώσει στὴ συλλογὴ του τελειῶς διαφορετικὴν διάταξη, ποὺ μᾶς τὴ διέσωσε τὸ χαμένο πιά σήμερα αὐτόγραφο τοῦ 1808, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔγινε, ὅπως ξέρουμε, ἡ ἔκδοση τοῦ 1841. Τοῦ 1811 ὅμως ἡ ἔκδοση, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Πίγκολος στὸν πρόλογο τῆς ἔκδοσης τοῦ 1841 (σ. Ζ), ἔγινε «κατὰ τινα ξένα χειρόγραφα», τῶν ὁποίων τὴ διάταξη εἶναι πολὺ φυσικὸ νὰ ἀκολουθῇ. Αὐτὸ κάνει ἐξίσου πιθανὴ τὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ χειρόγραφο τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ χειρόγραφα ποὺ κυκλοφοροῦσαν πρὶν ἀπὸ αὐτήν.

Ἄς ἐρθομε τώρα στὴ σύγκριση τοῦ χειρογράφου μὲ τις ἐκδόσεις. Ἡ ἔκδοση τοῦ 1826¹, ποὺ περιλαμβάνει τις δέκα ὠδὲς τοῦ Κάλ-

παδοπούλου - Βρετοῦ, Αἰκτερίνη Εἰρηνοποιῶ Ὡδὴ Πινδαρική, Ἄθ. 1846, σ. 4-5, καὶ τοῦ ἴδιου, Βιογραφικά - ἱστορικὰ ὑπομνήματα περὶ τοῦ κόμητος Φρ. Γυίλφορδ, Ἄθ. 1846, σ. 165 κέ. Ἐπίσης βλ. Z. D. Ferriman, Some English Philhellenes, VI. Lord Guilford, Λονδίνο 1919, σ. 102 κέ.

1. Κάλβου καὶ Χρηστοπούλου Λυρικά μετὰ γαλλικῆς μεταφράσεως, ἐν Παρισίοις, ἐκ τῆς τυπογραφίας Ρενουάρδου, «αὐκς». Ὁ γαλλικὸς τίτλος πληρέστερος: Odes nouvelles de Kalvos de Zante suivies d'un choix de poésies de Chrestopoulo traduites par l'auteur des Helléniennes, P. de C.

βρίν μαζὶ με̃ ποιήματα τοῦ Χριστόπουλου, πρέπει νὰ ἀποκλεισθῆ̃. Ἐκτὸς τοῦ ὅτι ὁ ἐκδότης καὶ μεταφραστὴς Pauthier de Censay τὴν προόριζε γιὰ τὸ γαλλόφωνο κοινό, καὶ δὲν μπορεῖ ἔτσι νὰ εἶχε κυκλοφορία στὴν Ἑλλάδα, τὸ τμήμα ποὺ ἀφορᾷ τὸν Χριστόπουλο δὲν περιλαμβάνει παρὰ μόνο μιὰ μικρὴ ἐπιλογή ἀπὸ τὰ «Λυρικά», ὅπως δηλώνει καὶ ὁ γαλλικὸς τίτλος τοῦ βιβλίου. Μὲ μιὰ πρόχειρη παραβολὴ γίνεται ἀμέσως φανερό πὼς ἡ ἐπιλογή ἔγινε ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῶν Κορφῶν τοῦ 1814. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀπουσία τίτλων ἀπὸ τὰ ποιήματα, πράγμα ποὺ μόνο ἡ ἔκδοση τῶν Κορφῶν παρουσιάζει. Χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ σύντομος πρόλογος τοῦ Pauthier de Censay, ποὺ μολοντὶ ἀναφέρεται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στὸν Χριστόπουλο, ἐν τούτοις δηλώνει ἀδυναμία νὰ δώσῃ πληροφορίες γιὰ τὴν καταγωγὴ καὶ τὴ ζωὴ τοῦ ποιητῆ.

Ἀμέσως προηγούμενη εἶναι ἡ ἔκδοση τῶν Ἀθηνῶν τοῦ 1825¹. Τὸ μικρὸ αὐτὸ βιβλίον σὲ σχῆμα 32^ο, ποὺ μοναδικὸ του ἀντίτυπο σώζεται σήμερα στὴ Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, εἶναι ἀξιοσημείωτο ὄχι μόνο γιὰτὶ εἶναι τὸ πρῶτο βιβλίον ποὺ τυπώθηκε στὴν Ἀθήνα, ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ εἶναι τὸ μόνο ποὺ τυπώθηκε στὸ σύντομο διάστημα ποὺ ἡ Ἀθήνα ἦταν ἐλεύθερη πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωση τοῦ Κιουταχῆ τὸ 1826. Ἐκδεδομένο «ἐκ τῆς τυπογραφίας τῶν Ἀθηνῶν» τυπώθηκε, ὅπως εἶναι φανερό, στὸ μικρὸ χειροκίνητο πιεστήριον ποὺ εἶχε δωρήσει στοὺς Ἀθηναίους ὁ συνταγματάρχης Stanhope καὶ ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν ἐκτύπωση τῆς «Ἐφημερίδος τῶν Ἀθηνῶν». Ἐκδότης τῆς ἐφημερίδας ἦταν ὁ Γεώργιος Ψύλλας. Μὲ τίς φιλελεύθερες ἀρχὲς ποὺ διέπουν τὴν ἐφημερίδα του συμβαδίζει καὶ ἓνα ὑγιὲς γλωσσικὸ αἶσθημα. Αὐτὸ τὸν ὀδηγεῖ νὰ ἐκλέξῃ τὰ «Λυρικά» τοῦ Χριστόπουλου ὡς πρῶτο βιβλίον ποὺ θὰ τυπώσῃ. Στὸν τίτλον τοῦ βιβλίου ὑπάρχει ὡς μότον τὸ ἀπόφθεγμα τοῦ Σπυρίδωνα Τρικούπη: «Ἄν δὲν ἐλευθερωθῆ̃ τὸ Ἔθνος μας ἀπὸ ταῖς μωρολογίαις τῆς σοφολογιωτάτικης γλώσσας, εἶναι τῶν ἀδυνάτων νὰ προκόψῃ». Μετὰ τὰ ποιήματα τοῦ Χριστόπουλου, στίς τελευταῖες σελίδες τῆς ἔκδοσης (123-126), εἶναι τυπωμένη ἡ γνωστὴ μετάφραση τοῦ θουρίου τοῦ Τυρταίου ἀπὸ τὸν Σπ. Τρικούπη: *Τί τιμὴ στὸ παλληκάρει...* Πρότυπον τοῦ βιβλίου εἶναι ὀλοφάνερα ἡ πρῶτη ἔκδοση τοῦ 1811, μετὰ τὴν ὁποία παρουσιάζει πολὺ μεγάλη ὁμοιότητα σὲ πολλὰς ἐκδοτικὰς καὶ ἄλλας λεπτομέρειες. Ἡ ἔκδοση ὅμως τῶν Ἀθηνῶν ἀνατυπώνει μόνο τὰ Ἑρωτικὰ καὶ Βακχικὰ ποιήματα τοῦ Χριστόπουλου καὶ παραλείπει τὰ ἄλλα

1. Τὰ Λυρικά καὶ Βακχικὰ τοῦ Ἀθανασίου Χριστοπούλου, ἐκ τῆς τυπογραφίας τῶν Ἀθηνῶν, Ἐν ἔτει ΑΩΚΕ. 1825.

συμπληρώματα τῆς ἔκδοσης ἐκείνης, τὸ σατιρικό πεζογράφημα «Ὁ-νειρον», τὸ μακρὸ στιχούργημα «Ἐρωτας ἀπολογούμενος», τὴ «Σπι-χουργική», τὰ μυθολογικά σημειώματα τοῦ Στέφανου Κανέλλου. Ἀλ- λά τίς ἴδιες ἀκριβῶς παραλείψει παρουσιάζει καὶ τὸ χειρόγραφο τοῦ Βρετ. Μουσείου. Ὡστόσο δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἔχη ἀντιγραφτῆ τὸ χειρόγραφο ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῶν Ἀθηνῶν, γιατί ἡ τελευταία παραλεί- πει ἐπίσης καὶ τὸ ὀχτάστιχο ποίημα «Προσφώνημα», ποῦ προτάσσε- ται στὴν ἔκδοση τοῦ 1811 καθὼς ἐπίσης καὶ στὸ χειρόγραφο.

Ἡ ἔκδοση τοῦ 1821, «Ὁ Νέος Ἑλληνικὸς Ἀνακρέων»¹, προ- οριζόταν γιὰ τὸ γερμανικὸ κοινὸ. Ὁ ἐκδότης καὶ μεταφραστὴς Ἀναστά- σιος Παππᾶς² δὲν ἀναφέρει καὶ στὸ ἐξώφυλλο τὸ ὄνομα τοῦ Χριστό- πουλου. Στὴν εἰσαγωγή, ποῦ τὴν ἀπευθύνει «An die hochgeschätzte Republik der deutschen Philologen», δίνει μερικὲς γενικότητες πλη- ροφορίες γιὰ τὴ νεοελληνικὴ γλῶσσα, προσθέτοντας ὅτι τὴν ἔκδοση τοῦ Χριστόπουλου μὲ πεζὴ γερμανικὴ μετάφραση τὴν ἐπιχειρεῖ γιὰ νὰ προσφέρῃ ἓνα δεῦγμα τῆς νεοελληνικῆς γλῶσσας καὶ νὰ διαλύσῃ τίς ἀπορίες ποῦ γεννοῦν στὸ ξένο κοινὸ οἱ διάφορες ἀντιμαχόμενες θεωρίες σχετικὰ μὲ τὴ φύση τῆς. Πολλὲς ἐκδοτικὲς λεπτομέρειες μᾶς πείθουν ὅτι πρότυπό τῆς εἶναι ἐπίσης ἡ πρώτη ἔκδοση τοῦ 1811, ἀν καὶ στὴν εἰσαγωγή του ὁ Α. Παππᾶς ἀναγράφει τὸν τίτλο τῆς ἔκδοσης τοῦ 1818³. Εἶναι βέβαια τελείως ἀπίθανο τὸ χειρόγραφο τοῦ Βρετ. Μουσείου νὰ εἶναι ἀντιγραμμένο ἀπὸ τὴν ἔκδοση αὐτῆ, ποῦ ἀποκλείεται νὰ εἶχε καὶ τὴν παραμικρὴ κυκλοφορία, ὅπως καὶ ἡ ἔκδοση τοῦ 1826, στὶς ἑλληγι- κὲς χῶρες. Ἀλλὰ ἐκτὸς ἀπὸ αὐτό, ἑπτὰ ποιήματα, ποῦ ἡ ἔκδοση τὰ παραλείπει, τὸ χειρόγραφο τὰ περιλαμβάνει. Τὰ ποιήματα αὐτὰ εἶναι: «Δικαιολόγημα» (χφ: φ. 7^r), «Φλόγες» (φ. 10^v), «Γράμμα» (φ. 25^v), «Ἀπιστία» (φ. 27^r), «Μῆλα» (φ. 28^r), «Πληγωμένος» (φ. 29^v) καὶ «Φίλος» (φ. 33^r). Τέλος ἓνα ἄλλο ποίημα, τὸ «Εὐχή», ποῦ ἡ πρώτη ἔκδοση — καὶ τὸ χειρόγραφο (φ. 31^r) — τὸ περιλαμβάνουν στὰ «Ἐρωτι- κά», ἡ ἔκδοση τοῦ Παππᾶ τὸ μετατοπίζει στὰ «Βακχικά» (σ. 192).

Οἱ ἐκδόσεις τοῦ 1817⁴ καὶ τοῦ 1818⁵ εἶναι πανομοιότυπες. Ἡ

1. Der neue griechische Anakreon. Ὁ Νέος Ἑλληνικὸς Ἀνακρέων. Ins Deutsche übersetzt von Anastassio Emmanuel Pappa, aus Mace- donien, Ἐν Βιέννῃ 1821, Ἐκ τῆς Τυπογραφίας τοῦ Δημητρίου Δαβιδοβίχη (sic).

2. Πρωτότοκος γιὸς τοῦ Μικεδόνα ἀγωνιστῆ τοῦ 1821 Ἐμμανουὴλ Παππᾶ. Γενήθηκε τὸ 1796.

3. Ἐ.ἀ., σ. VII.

4. Λυρικά τοῦ Εὐγ. Ἀρχ. Καμηνάρη κυρίου Ἀθανασίου Χριστο- πούλου νεωστὶ μετατυπωθέντα, Ἐν Βιέννῃ 1817.

5. Λυρικά τοῦ ἄρχοντος μεγ. λογοθέτου κυρίου Ἀθανασίου Χριστο-

μοναδική διαφορά βρίσκεται στην αναγραφή τοῦ τίτλου. Ἡ ἔκδοση τοῦ 1818 περιέχει ἐπιπλέον τρεῖς γαλλογραφίες καὶ ἓνα κόσμημα στὸ ἐξώφυλλο. Τὸ χειρόγραφο τοῦ Βρετ. Μουσείου ἀποκλείεται ἐπίσης νὰ ἀντιγράφηκε ἀπὸ αὐτές. Κυριότερος λόγος εἶναι ὅτι τὸ «Προσφώνημα», ποῦ ὑπάρχει στὸ χειρόγραφο, σ' αὐτές παραλείπεται. Στὴ θέση του μπαίνουν τρία κάπως μεγαλύτερα ποιήματα, τὰ «Στεφάνωμα», «Προσκάλεσμα» καὶ «Ἀπολογία», ποῦ δὲν τὰ ξαναβρίσκουμε σὲ καμιά ἀπὸ τίς μεταγενέστερες ἐκδόσεις ποῦ ἔγιναν ὅσο ζοῦσε ὁ ποιητής. Τὰ τρία αὐτὰ ποιήματα ἀποδόθηκαν ἀργότερα στὸν ἴδιο τὸν Χριστόπουλο. Τὸ σφάλμα ξεκίνησε ἴσως ἀπὸ τὴν ἔκδοση Ραφτάνη¹, ὅπου τὰ ποιήματα ἀνατυπώθηκαν χωρὶς κανένα διακριτικὸ σημάδι μαζί μὲ τὰ γνήσια τοῦ ποιητῆ. Τὸ ἴδιο ἐπανελάβαν καὶ οἱ ἐκδόσεις Σακελλαρίου τοῦ 1903 καὶ Φέξη τοῦ 1916, καθὼς καὶ μερικοὶ μελετητὲς τοῦ Χριστόπουλου,² παρόλο ποῦ ὁ Ν. Β. Γωμαδάκης εἶχε ἤδη ὑποστηρίξει σωστά ὅτι τὰ ποιήματα δὲν μπορεῖ νὰ ἀνήκουν στὸν Χριστόπουλο.³ Πραγματικὰ τὰ ποιήματα αὐτὰ δὲν εἶναι παρὰ προλογικὰ ποιήματα ποῦ προσθέτει ὁ ἐκδότης, γιὰ νὰ συστήσῃ τὸ βιβλίον καὶ νὰ ἐπαινέσῃ τὸ περιεχόμενό του ἀκολουθώντας παλιὰ ἐκδοτικὴ συνήθεια. Τὸ πρῶτο ἀπὸ αὐτά, τὸ «Στεφάνωμα», ὑπογράφεται «ὁ Ἑρμῆς». Ὁ ἄγνωστος ποιητὴς τοῦ ἐπαναλαμβάνοντας τὰ μοτίβα τοῦ πρώτου ποιήματος τῶν «Λυρικῶν» («Ψάλτης»), παριστάνει τὸν ψυχαγωγὸ Ἑρμῆ νὰ φέρνῃ ἀπὸ τὸν Ἄδη τὸ δάφνινο στεφάνι τοῦ Ἀνακρέοντα καὶ τῆς Σαπφῶς καὶ μὲ αὐτὸ νὰ στεφανώνῃ τὸν Χριστόπουλο. Εἶναι ἄραγε δυνατὸ νὰ ὑποδηλώνῃ ἡ παρουσία τοῦ Ἑρμῆ μιὰ προσπάθεια προσέγγισης τοῦ ποιητῆ ἀπὸ τὸν κοραϊκὸ κύκλο τοῦ «Λόγιου Ἑρμῆ»; Ἄς μὴν ξεχνοῦμε ὅτι ἡ ἔκδοση τοῦ 1817 γίνεται στὴ Βιέννη, τὴν ἑδρὰ τοῦ φιλολογικοῦ αὐτοῦ περιοδικοῦ, τοῦ ὁποῦ ἐκδότες τὰ χρόνια αὐτὰ εἶναι οἱ προουδευτικότεροι Θ. Φαρμακίδης καὶ Κ. Κοκκινάκης. Ἐξάλλου ἀπὸ τοὺς κυριότερους συνεργάτες τοῦ περιοδικοῦ τὴν ἴδια ἐποχὴ εἶναι καὶ ὁ Στ. Κανέλλος, ὁ σχολιαστής, ὅπως ξέρουμε, τῆς πρώτης ἔκδοσης τῶν «Λυρικῶν» τοῦ 1811.

π ο ὄ λ ο υ νεωστὶ μετατυπωθέντα, Ἐν Βιέννῃ 1818, πρὸς τῷ τυπογρ. Συνεῖρηρ.

1. Ποιήματα Ἀθανάσιου Χρηστοπούλου, ἐκδιδόμενα ὑπὸ Ἡρακλέους Σ. Ραφτάνη, Ἐν Ζακύνθῳ, Τυπογραφεῖον ὁ Παρνασσός, Σεργίου Χ. Πραφτάνη, 1880, σ. 87-88.

2. Πρβ. Γ. Θ. Ζώρα, Ἀθανάσιος Χριστόπουλος, Ἑλλην. Δημιουργία 9 (1952) 557 - 558, καὶ Δ. Γκίνη, Αἱ ἐκδόσεις τῶν Λυρικῶν τοῦ Χριστοπούλου, Ὁ Βιβλιόφιλος (Τριμηνιαῖον Βιβλιογρ. Δελτίον), ἔτος ΣΤ', ἀρ. 2 (1952), σ. 103.

3. Ν. Β. Γωμαδάκη, Νοθευόμενα τραγούδια τοῦ Βιλλαρᾶ καὶ Χρηστοπούλου, Νέα Ἑστία 20 (1936) 1238.

Ἴσως εἶναι συμπτωματικό, ἀξίζει ὁμως νὰ σημειωθῇ ἓνα ἀνάλογο ἀνώνυμο ποίημα πού δημοσιεύεται στὸν «Λόγιον Ἑρμῆ» τοῦ 1818¹. Τὸ ποίημα, γραμμένο στὴν κοραϊκὴ γλῶσσα τοῦ «Λόγιου Ἑρμῆ», ἐπιγράφεται «Ἀπὸ μέρους τοῦ Θεοῦ Ἑρμοῦ πρὸς τὸν Ἑλληνόφρον Σαλαμίνιον» καὶ παριστάνει ἐπίσης τὸν ψυχαιωγὸ Ἑρμῆ νὰ ἐπιστρέφῃ ἀπὸ τὸν Ἄδη καὶ νὰ φέρῃ στὸν Ἑλληνόφρον Σαλαμίνιο, δηλ. τὸν Κων. Νικολόπουλο², τὴν καταδικαστικὴ γνώμη τοῦ Αἰσώπου γιὰ τοὺς μέτριους μύθους πού εἶχε στιχογραφήσει.

Τὸ δεύτερο ἀπὸ τὰ τρία ποιήματα, τὸ «Προσκάλεσμα», εἶναι ἀνυπόγραφο καὶ ἀπλῶς συνιστᾷ τὸ βιβλίον στοὺς νέους καὶ τίς νέες. Τὸ τρίτο, ἢ «Ἀπολογία», ὑπογράφεται («τὸ Βιβλίον» καὶ εἶναι πιθανὸ νὰ ἀποκρίνεται στὴν ἐπίθεση τοῦ Γ. Σακελλάριου, ὁ ὁποῖος τὸν ἴδιο χρόνο, τὸ 1817, στὴ Βιέννη κι αὐτὸς καὶ στὸ ἴδιο μάλιστα τυπογραφεῖο (Σνεϊ-ρερ), ἐκδίδει συλλογὴ μὲ τὸν τίτλο «Ποιημάτων», ὅπου περιλαμβάνονται τὸ «Ὀνειρον ἢ Ἀθηναῶς θρίαμβος. Κατὰ τοῦ Ἀπολογουμένου Ἑρωτος τοῦ κυρίου Ἀθηνασίου Χριστοπούλου» καὶ τὰ «Ἀντιβακχικὰ κατὰ τῶν Βακχικῶν τοῦ κυρίου Χριστοπούλου».

Καὶ τώρα ἂς ἐρθοῦμε στὴ σύγκριση τοῦ χφ μὲ τὴν ἔκδοση τῶν Κορφῶν τοῦ 1814³. Βασικὴ διαφορὰ τοῦ χειρογράφου ἀπὸ τὴν ἔκδοση εἶναι ὅτι σ' αὐτὴν παραλείπονται οἱ τίτλοι τῶν ποιημάτων, οἱ ὁποῖοι ὑπάρχουν στὸ χφ, πράγμα πού ἀποκλείει τὴν ἐξάρτηση τοῦ χειρογράφου ἀπὸ αὐτὴν. Στὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ 1811 τὰ ποιήματα ἔχουν ἐπιγραφές. Σὲ μιὰ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Ἀθ. Ψαλίδα, γραμμένη στὶς 10 Νοεμβρίου 1811, ἀμέσως μετὰ τὴν πρώτη ἔκδοση, ὁ Ἀθηνάσιος Χριστόπουλος παραπονιόταν γιὰ τίς παραποιήσεις πού εἶχαν γίνει στὴν πρώτη ἐκείνη ἔκδοση: «ἄρχησα νὰ σὲ γράψω, διατι πρόσμενα νὰ μ' ἐρθοῦν αὐτὰ τὰ λυρικά μου, νὰ σὲ τὰ στείλω. (αὐτὰ εἶναι γραμμένα μὲ τὴν κοινὴν πολιτικὴν γλῶσσαν, τὴν λεγόμενὴν φαναριότικην, καὶ παρατήρησε πόσου διαφέρουν τὰ πολιτικά ἀπὸ τὰ δικά μας· σχεδὸν τίποτε) τὸ ὄνειρο δέ, ὅπου εἰς αὐτὰ εὐρίσκεται, καὶ ἡ προπακίδεια τῆς στιχογραφικῆς εἶναι τοῦ σχολιαστοῦ μου... τὰ λυρικά μου ἦταν ὅλα ἀπλογραμμένα, ἔγουν χωρὶς τὴν στραβογραφίαν τὴν Ἑλληνικὴν, πλὴν μὲ τὰ τύπωσαν, νὰ κορευοῦνται, καθὼς τὰ βλέπεις. ἂς εἶναι ἀγάθεια καὶ τοῦτο κατορθώνεται... τὸ προσφώνημα ὅπου εὐρίσκεται εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν λυρικῶν μου δὲν ἤμπόρεσα νὰ μάθω ἀκόμα τίνος εἶναι· δικό μου δὲν εἶναι. οὔτε τὰ τρα-

1. Τεῦχ. 6, τῆς 15ης Μαρτίου, σ. 121-122

2. Τὸ ψευδώνυμο «Ἑλληνόφρον Σαλαμίνιος» ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ πολλὰ ψευδώνυμα πού χρησιμοποιοῦσε ὁ Σμυρναῖος αὐτὸς λόγιος (1786-1841). Βλ. Σ τ α μ. Κ α ρ α τ ζ ἄ, Κοραῆς καὶ Νικολόπουλος, Ἀθ. 1949, σ. 10.

3. Λυρικά τοῦ Εὐγενεστάτου Ἀρχ. Καμινάρη κυρίου Ἀθηνασίου Χριστοπούλου, Ἐκδοσις Δευτέρα, Εἰς τὴν τυπογραφίαν τῶν Κορφῶν, 1814.

γούδια τὰ εἶχα ἐπίγραμμένα· οἱ μάταιοι μὲ τὰ ἐπίγραψαν»¹. Ἀποτελεῖ ἄραγε συμμόρφωση πρὸς τὰ παράπονα τοῦ ποιητῆ ἢ παράλειψη τῶν τίτλων ἀπὸ τὸν ἐκδότη τῶν Κορφῶν τοῦ 1814; Τὶς ἄλλες πάντως παρατηρήσεις δὲν φαίνεται νὰ τις λαμβάνη ὑπόψη. Τὸ «Προσφώνημα» δὲν τὸ παραλείπει. Ἀλλὰ καὶ «τὴν στραβογραφίαν τὴν Ἑλληνικὴν» δὲν τὴν ἀποφεύγει. Ἀποκαθιστᾷ μάλιστα τύπους λογιότερους, προσθέτει τελικὰ *νί*, στὴν ὀρθογραφία φαίνεται νὰ εἶναι ὁπαδὸς τοῦ Κοραῆ (ἐκδ. 1811: *Τὴν ἀνοιξη μὴ μέρᾳ* ἐκδ. 1814: *Τὴν ἀνοιξη μὴ μέρᾳ*). Ἐξἄλλου στὸν πρόλογο «Πρὸς τοὺς ἀναγνώστας» ὁ ἐκδότης ἀντιπαραθέτει στὴν ἀναβίωση τῆς ἑλληνικῆς ποίησης, πού διαπιστώνει στὸ ἔργο τοῦ Χριστόπουλου, τὸ ἔργο τοῦ Κοραῆ, «ὅπου ἐγνώριζε τοὺς θησαυροὺς τῆς γλώσσας τοῦ καιροῦ του, τὴν ἔβγαλεν ἀπὸ τὸ πυκνὸν σύγνεφον, ὅπου τὴν ἐσκοτάδιζε, καὶ μᾶς ἔδειξε τὸν δρόμον τῆς πολυμαθείας μὲ τὸ μέσον τῆς φιλολογίας, διὰ τὴν προκοπὴν τῶν νέων». Τὴν ἀντιπαραθέση αὐτὴ δὲν θὰ τὴν ἐνέκρινε ὅπωςδὴποτε ὁ Χριστόπουλος, τοῦ ὁποίου εἶναι γνωστὴ ἡ ριζικὴ διαφωνία μὲ τις γλωσσικὲς δοξασίες τοῦ Κοραῆ². Τὸν πρόλογο τὸν ὑπογράφει «ὁ ἐκδότης, Α.Ζ.Κ.». Ποιὸς κρύβεται πίσω ἀπὸ τὰ ἀρχικὰ αὐτὰ δὲν μπόρεσα νὰ τὸ ἐξακριβώσω. Παλαιότερα ὁ Δε Βιάζης, στὴ βιογραφία τοῦ Χριστόπουλου πού προτάσσει στὴν ἔκδοση Ραφτάνη, εἶχε ταυτίσει τὸν ἐκδότη μὲ τὸν ποιητὴ Ἀνδρέα Κάλβο³. (Ὁ Δε Βιάζης δὲν σημειώνει τί μπορεῖ νὰ δηλώνη τὸ Ζ.: τὸ ἔθνικὸ Ζακύνθιος ἢ τὸ πατρωνυμικὸ Ζαννέτου;). Τὴν ἄποψη αὐτὴ, πού τὴ δέχτηκαν ἀργότερα καὶ ἄλλοι μελετητές⁴, τὴν ἀπέκλεισε κατηγορηματικὰ ὁ Δ. Σ. Γκίνης⁵.

Μένει τώρα νὰ ἐξετάσουμε ἂν τὸ χειρόγραφο τοῦ Βρετ. Μουσείου εἶναι ἀντιγραμμένο ἀπὸ τὴν πρώτη ἔκδοση. Οἱ μεγαλύτερες διαφορὲς ἀνάμεσα στὸ χειρόγραφο καὶ στὴν πρώτη ἔκδοση συνίστανται στὴν

1. Ἡ ἐπιστολὴ εἶναι δημοσιευμένη στὴν Ἑστία 5 (1878) 321. Ἐπίσης ἀπὸ τὸν Σ. Δε Βιάζη, Ποιήματα Ἀθανασίου Χρηστοπούλου, ἐκδ. Ραφτάνη, Ζάκυνθος 1880, σ. 12-13 καὶ ἀπὸ τὸν Κ. Α. Διὰ μ ἀ ν τ η, Ἐξ ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ τοῦ ποιητοῦ Ἀθαν. Χρηστοπούλου, περ. Σήμερον 2 (1961) ἀρ. 1, σ. 18-19. Τὸ πρωτότυπο βρίσκεται στὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους.

2. Πρβ. Σ π. Η. Λάμ π ρ ο υ, Ρήγας, Βηλαρῆς, Χριστόπουλος, Διαλέξεις περὶ Ἑλλήνων ποιητῶν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, Α', Ἀθ. 1925, σ. 92-93.

3. Ἐ. ἀ., σ. 60: «Τῷ 1814 ἐξέδωκεν ἐν Κερκύρα τὰ Λυρικὰ ὁ Ἀνδρέας Ζ. Κάλβος. Τῷ 1826 ἐξέδωκεν ὁ Ρεῖμόνδος τὰ Λυρικὰ τοῦ Χριστόπουλου καὶ τοῦ Κάλβου μετὰ γαλλικῆς μεταφράσεως ἐν Παρισίοις».

4. Γ. Βαλέτας, ἔ. ἀ. (σελ. 208, σημ. 2), σ. 8, καὶ Σ τ. Σ π ε ρ ἄ ν τ σ α, Ἐνας ἀντίπαλος τοῦ Χριστόπουλου, Ἑλλην. Δημιουργία 9 (1952) 423.

5. Ἐ. ἀ. (σελ. 212, σημ. 2), σ. 104.

παράλειψη τοῦ προλόγου τῶν ἐκδοτῶν, τοῦ «Ὀνειρίου», τοῦ προλογικοῦ σημειώματος καὶ τῶν μυθολογικῶν ὑποσημειώσεων τοῦ Στ. Κανέλλου, τοῦ «Ἐρωτα ἀπολογούμενου» καὶ τῆς «Στιχουργικῆς». Ἡ παράλειψη ὅμως ὅλων αὐτῶν στὸ χειρόγραφο εἶναι φυσική, ὅταν σκεφτοῦμε πῶς, ὅπως εἶπαμε πιὸ πάνω, ἀκόμα κι ἂν ἀντέγραφε ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ 1811, ὁ ἀντιγραφέας θὰ εἶχε ἀπλῶς τὴν πρόθεση νὰ συγκεντρώσῃ τὰ μικρὰ λυρικά τραγούδια τοῦ Χριστόπουλου καὶ ὄχι νὰ ἀποδώσῃ πανομοιότυπο τὸ βιβλίο.

Ἡ ὁμοιότητα τῆς ὀρθογραφίας τοῦ χειρογράφου καὶ τοῦ βιβλίου εἶναι σχεδὸν ἀπόλυτη, πράγμα πού εἶναι ιδιαίτερα σημαντικὸ σὲ μιὰ ἐποχὴ ὅπου δὲν ἔχουν ἀποκρυσταλλωθῆ ἀκόμα οἱ κανόνες γραφῆς τῆς δημοτικῆς γλώσσας. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ διαφορές. Μερικὲς ἀπὸ αὐτές, ὀρθογραφικὲς κ.ἄ., εἶναι: ἂν πεθάνω τὸ χφ, ἂν παιθάνω ἀ΄ ἐκδ. – στήν ἢ σ΄τόν τὸ χφ, ᾽ς τὴν ἀ΄ ἐκδ. – ἐξεράθησαν, ἐμαράθησαν τὸ χφ, ἐξεράθησαν, ἐμαράθησαν ἀ΄ ἐκδ. – μοῦσα τὸ χφ, Μούσα ἀ΄ ἐκδ. Ἡ στίξη τόσο στὸ χειρόγραφο ὅσο καὶ στήν ἀ΄ ἐκδοσὴ εἶναι κάπως ἰδιότυπη. Γίνεται κυρίως κατάχρηση τῆς τελείας σὲ θέσεις ὅπου ἡ παρουσία της εἶναι τελειῶς ἀδικαιολόγητη. Σὲ πολλὰ σημεῖα ὅμως τὸ χειρόγραφο ἔχει πιὸ σωστὴ στίξη. Π.χ. στὸ ποίημα «Χειμῶνας» (ἀ΄ ἐκδ., σ. 134): *εὐφραίνου. χαίρου. ζῆσε. ἢ ἐκδ., εὐφραίνου, χαίρου, ζῆσε. τὸ χφ.*

Ὑπάρχουν ὅμως καὶ μερικὲς ἄλλες παραλείψεις τοῦ χειρογράφου. Συγκεκριμένα, παραλείπονται τὰ ποιήματα «Πηλαλητῆς» καὶ «Καββαλάρης» (ἀ΄ ἐκδ., σ. 120-123), χωρὶς νὰ δηλώνεται ἡ παράλειψη αὐτῆ. Ἀντίθετα, μὲ μιὰ σειρά ἀποσιωπητικῶν δηλώνεται ἡ παράλειψη τοῦ ποιήματος «Ἀμιλλα» (ἀ΄ ἐκδ., σ. 143-144). Ἀπὸ τὸ ἐπόμενο ποίημα «Κρίση» λείπουν ἕνας καὶ μισὸς στίχος ἀπὸ τὸ τέλος: *μ΄ ἔδωσαν τὰ] δυὼ τους χεῖλη|, καὶ φιλήθαμε σὰν φίλοι* (ἀ΄ ἐκδ., σ. 144). Τὸ κενὸ δηλώνεται μὲ ἀποσιωπητικά. Παραλείπεται ἐπίσης τὸ ἐπόμενο ποίημα «Συμβιβασμὸς» (ἀ΄ ἐκδ., σ. 145), πράγμα πού δηλώνεται μὲ πέντε ἀστερίσκους. Παραλείπονται τέλος τὰ δυὸ τελευταῖα ποιήματα τῶν «Ἐρωτικῶν», τὰ «Γεράματα» καὶ «Παρηγοριὰ» (ἀ΄ ἐκδ., σ. 146-149), καὶ αὐτὸ δηλώνεται μὲ μιὰ σειρά ἀστερίσκων. Οἱ παραλείψεις αὐτές δὲν μποροῦν εὐκόλα νὰ δικαιολογηθοῦν μὲ ἀποκοπὴ ἢ ἄλλη καταστροφὴ φύλλων, ἂν τὸ πρότυπο τοῦ χειρογράφου ἦταν ἀντίτυπο ἀπὸ τὴν ἀ΄ ἐκδοσὴ, γιατί μερικὲς φορὲς ἀντιγράφεται ἕνα ποίημα πού βρίσκεται στὴ μιὰ ὄψη ἐνὸς φύλλου τοῦ ἐντύπου, ἀλλὰ παραλείπεται ἕνα ἄλλο πού βρίσκεται στὴν πίσω ὄψη τοῦ ἴδιου φύλλου. Αὐτὸ θὰ μπορούσαμε ἴσως νὰ τὸ χρησιμοποιήσουμε ὡς βασικὸ ἐπιχείρημα γιὰ νὰ ἀποκλείσουμε τὴν ἀν-

τιγραφὴ τοῦ χφ ἀπὸ τὴν ἀ΄ ἔκδοση, ἂν οἱ πολλὲς καὶ χαρακτηριστικὲς ὁμοιότητες δὲν καθιστοῦσαν ἐξίσου πιθανὴ καὶ τὴν ἀντίθετη ἐκδοχὴ.

Τὴν ὀριστικὴ ὅμως ἀπάντηση μᾶς τὴν δίνει ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς. Στὸ ἀπόσπασμα τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Χριστόπουλου πρὸς τὸν Ψαλῖδα, τὸ ὁποῖο παραθέσαμε πρὸ πάνω (σελ. 213), εἶδαμε ὅτι ὁ ποιητὴς ἀρνεῖται ρητὰ τὴν πατρότητα μερικῶν ἀπὸ τὰ περιεχόμενα τῆς πρώτης ἐκδοσης. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ «Ὀνειρον» καὶ τὴ «Στιχουργικὴ» τὰ ἀποδίδει στὸν «σχολιαστή» του. Καὶ γιὰ μὲν τὴ «Στιχουργικὴ» ὁ βιογράφος τοῦ Χριστόπουλου Ν. Κοριτζᾶς¹ μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ ποιητὴς «ἐσύνατξε καὶ πόνημα κλασικώτατον καὶ πλήρες περὶ ποιητικῆς, καθὼς ἐνοοῦσαν τὴν ποίησιν οἱ παλαιοὶ θεμελιωταὶ καὶ συγγραφεῖς Ἑλληνας... Εἰς αὐτὴν τὴν εὐκαιρίαν, ὡς ἐν παρόδῳ, ἐλάλησε σύντομα, κ' ἐκανόνισε τὴν στιχουργικὴν εἰς τὴν ὁμιλουμένην ἑλληνικὴν γλῶσσαν, εἰς τὴν ὁποίαν πολλοὶ συγγράφουν, ἀλλὰ ὀλίγοι κατὰ κανόνα καὶ ρυθμὸν συντάττουν. Ἀλλὰ τῆς μὲν στιχουργικῆς περίληψις μόνον ἐφυλάχθη ἀπὸ τὸν μακαρίτην Στέφανον τὸν Κανέλον, καθὼς φαίνεται εἰς τὴν πρώτην ἐκδοσιν τῶν Λυρικῶν, καὶ εἰς ἐκείνην τοῦ Παρισίου κατὰ τοὺς 1833· τὸ δὲ κλασικὸν περὶ τῆς παλαιᾶς ποιητικῆς πόνημά του δὲν σώζεται παντάπασιν κατ' ἀτυχίαν». Εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖον ὁ ποιητὴς ἀρνεῖται νὰ ἀναγνωρίσῃ ὡς δικό του ἔργο τὴ «Στιχουργικὴ» εἶναι ὅτι αὐτὴ ἀποτελεῖ περίληψη ἐνὸς μέρους μόνου ἀπὸ τὸ ἐκτενέστερο αὐτὸ πόνημά του.

Ὅσο γιὰ τὸ «Ὀνειρον» οἱ νεώτεροι ἐρευνητὲς σὰν νὰ διστάζουν νὰ ἀπορρίψουν ὀριστικὰ τὴν ἀπόδοσή του στὸν Χριστόπουλο². Ἀλλὰ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παραπάνω βασικὴ μαρτυρία ὑπάρχουν καὶ ἄλλες πού ἐνισχύουν τὴν ἄποψη ὅτι τὸ ἔργο δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τοῦ Χριστόπουλου. Στὸν πρόλογο «Πρὸς τοὺς ἀναγνώστας» οἱ ἐκδότες τῆς πρώτης ἐκδοσης τοῦ 1811 γράφουν (σ. 5-6): «Ὅθεν διὰ ταῖς φλυαρίαις τῶν μιζοβαρβάρων Ἑλληνοιστῶν προτυπώνομεν κ' ἔνα ὄνειρον, τὸ ὁποῖον τὸ εἶδεν ἕνας μας φίλος εἰς τὸν ὕπνον του». Οἱ ἐκδότες δὲν θὰ εἶχαν κανένα λόγο νὰ κρύψουν πίσω ἀπὸ τὴ φράση «ἕνας φίλος μας» τὸν συγγραφέα τῆς «Γραμματικῆς τῆς Αἰολοδωρικῆς». Ἐξάλλου καὶ ἐσω-

1. Ἑλλην. Ἀρχαιολογήματα, σ. ζ'-ζ'.

2. Πρβ. Γκίνη, ἔ.α., σ. 103. Ἐπίσης Α. Ι. Βρανούση, Οἱ Πρόδρομοι, Ἀθ. 1955 [Βασ. Βιβλιοθ. 11], σ. 81-87, καὶ Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἱστορία τῆς νεοελλ. λογ., Ἀθ. 1968, σ. 182, 235. Ὁ Λίνος Πολίτης, (Ἱστορία τῆς Νέας Ἑλλην. Λογοτεχνίας, Θεσσαλ. 1969, σ. 38) ρητὰ δὲν τὸ θεωρεῖ ἔργο του.

τερικῆς ἐνδείξεις ἀποκλείουν τὴν πατρότητα. Ὁ ποιητὴς ποτὲ δὲν θὰ ἔγραφε (ἔκδ. 1811, σ. 15): «ἀνάγνωσε τὸν Χριστόπουλον εἰς τὴν ἀπόδειξιν τῆς Αἰολοδωρικῆς του διὰ τὴν παρηγορηθῆς· αὐτὸς ἐκεῖ ἀποδείχκει ἀστείωτατα...», ἢ (σ. 18): «ἂν θέλῃς καὶ περισσότερα, ἀνάγνωσ' ἐκεῖνον (τὸν Χριστόπουλο), ὅπου κ' ἐμένα μὲ διόρθωσεν». Πρόβλημα, λοιπόν, γιὰ τὴν πατρότητα τοῦ «Ὀνειροῦ» δὲν ἔπρεπε νὰ ὑπάρχῃ. Συγγραφέας του, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ ἴδιου τοῦ Χριστόπουλου, πρέπει νὰ εἶναι ὁ «σχολιαστής» τῆς πρώτης ἐκδοσης Στέφανος Κανέλλος¹. Ὁ δισταγμὸς τῶν ἐρευνητῶν ἴσως ἔχει τὴν ἀφετηρία του στὴν πληροφορία ποὺ μᾶς δίνει ὁ Τριαντάφυλλος Μπάρτας στὴ σύντομη βιογραφία τοῦ Χριστόπουλου ποὺ προτάσσει στὴν ἐκδοσὴ τοῦ 1864²: «Περὶ δὲ τῆς λαλουμένης γλώσσης τοῦ ἔθνους (ὁ Χριστόπουλος) ἔλεγε συχνάκις ὅτι πρέπει οἱ νέοι νὰ σπουδάζωσι τὴν ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν καλῶς, καὶ νὰ γράφωσι τὴν γλῶσσαν τοῦ λαοῦ διορθωμένην, καὶ προῖόντος τοῦ χρόνου θέλει φθάσει ἡ γλῶσσα μας εἰς τὸν προουρισμὸν τῆς. Ἐἰς τὸ περὶ γλώσσης ὄνειρόν σου, εἶπόν τινες αὐτῷ, ἄλλοι προτείνεις γλῶσσαν ἀκάνονιστον καὶ μιξοβάρβαρον;» – «Δὲν πρέπει,» εἶπε, «νὰ μὲ λάβητε ὑπ' ὄψιν παίζοντα, ἀλλὰ σπουδάζοντα· τὸ περὶ γλώσσης ὄνειρον ἔκαμα παίζων, καὶ ἐτυπώθη τόσον αὐτό, καθὼς καὶ ἄλλα τοιαῦτα, ἄνευ τῆς ἀδείας μου· ἡ γνώμη μου εἶναι νὰ γράφωμεν τὴν λαλουμένην γλῶσσαν διορθωμένην, κατὰ γραμματικὴν, Ἑλληνικὴν οὔσαν». Τὴ μετὰγενέστερη ὁμῶς αὐτῇ πληροφορία δὲν πρέπει, νομίζω, νὰ τὴν πάρουμε σοβαρὰ ὑπόψην, γιὰτὶ ὀλόκληρη ἡ βιογραφία τοῦ Μπάρτα διακρίνεται γιὰ τὸν ἀνεκδοτολογικὸ τῆς χαρακτῆρα. Ἀντίθετα, στὴ βιογραφία τοῦ Χριστόπουλου ποὺ προτάσσει ὁ Ν. Κοριτζᾶς στὴν ἐκδοσὴ τῶν «Ἑλληνικῶν Ἀρχαιολογημάτων», ποὺ τυπώθηκαν τὸ 1853 «δαπάνῃ τοῦ φιλοκάλου καὶ φιλομούσου Κυρίου Τριανταφύλλου Μπάρτα», δὲν ὑπάρχει καμιὰ τέτοια πληροφορία.

Οὔτε ὁμῶς ἡ «Στιχουργικὴ» οὔτε τὸ «Ὀνειρον» περιλαμβάνονται στὸ χφ τοῦ Βρετ. Μουσείου. Ἀντίθετα περιέχεται σ' αὐτὸ τὸ «Προσφώνημα». Σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ ἴδιου τοῦ Χριστόπουλου οὔτε αὐτὸ τὸ σύντομο ἀφιερωτικὸ ποίημα εἶναι δικό του. Ποιὸς ὁμῶς εἶναι ὁ ποιητὴς του δὲν τὸ γνωρίζει. Ἀποκλείεται νὰ εἶχε ἤδη προταχθῆ στα

1. Ἡ πληροφορία ποὺ δίνει στὸν Karl Iken ὁ ἴδιος ὁ Κανέλλος σχετικὰ μὲ τὴ σύνταξη τοῦ «Ὀνειροῦ» εἶναι ἀσαφὴς καὶ ἀπρόσωπη (Karl Iken, Leukothea, τόμ. Β', Λιψία 1825, σ. 87).

2. Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον Μαρτίου Π. Βρετοῦ, 1864, (σ. 83-173), σ. 86 καὶ Ἄθ ανασίου Χριστοπούλου, Λυρικά, Ἐρωτικά καὶ Βακχικά, Β' Ἐκδοσις τοῦ Ἐθνικοῦ Ἡμερολογίου, Ἐν Παρισίοις 1865, σ. ιβ'.

χειρόγραφα τῶν «Λυρικῶν» πού κυκλοφοροῦσαν πρὶν ἀπὸ τὴν πρώτη ἐκδοση; Τὴν ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα μᾶς τὴν δίνει ἡ μεταγενέστερη ἐκδοση τοῦ 1833¹, πού ἔγινε στὸ Παρίσι ἀπὸ τὸν Ν. Κοριτζᾶ καὶ τὴν ὁποία ἐπιμελήθηκε προσωπικὰ ὁ Χριστόπουλος². Στὴ σελ. 2 τοῦ πρώτου τόμου δημοσιεύεται τὸ ποίημα μὲ τὴν ἐπιγραφή «Στεφάνου Κανέλου | Προσφώνημα». Φαίνεται πὼς ὁ ποιητὴς εἶχε ἴσως στὸ μεταξὺ ἐξακριβώσει τὴν πατρότητα τοῦ ποιήματος. Στὴν ἐπιγραφή αὐτὴ ὀφείλεται καὶ ἕνα σφάλμα πού ξεκίνησε ἀπὸ τὴν ἐκδοση Ραφτάνη τοῦ 1880³. Θεωρήθηκε δηλ. ὅτι μὲ τὸ ποίημα αὐτὸ ἀφιέρωσε ὁ Χριστόπουλος τὴ συλλογὴ στὸν Κανέλλο. Αὐτὸ ὅμως, καὶ ἂν δὲν εἶχαμε τὴ μαρτυρία τοῦ ἴδιου τοῦ ποιητῆ, δὲν θὰ ἦταν δυνατὸ ἐξαιτίας τοῦ καθαρὰ ἐρωτικοῦ περιεχομένου τοῦ ποιήματος. Ὡστόσο τὸ σφάλμα τὸ ἐπανέλαβαν καὶ νεώτεροι ἐρευνητές⁴. Τὸ ποίημα, βέβαια, θὰ τὸ ἔγραψε ὁ Κανέλλος μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἐκδοσης τῶν «Λυρικῶν» τοῦ 1811, πού τὴν ἐπιμελήθηκε ὁ ἴδιος. Ἡ παρουσία, λοιπόν, τοῦ ποιήματος στὸ χφ τοῦ Βρετ. Μουσείου ἀποκλείει ἐντελῶς τὴ δυνατότητα νὰ ἀποτελῇ αὐτὸ ἀντιπροσωπευτικὸ δείγμα τῆς πρὶν ἀπὸ τὸ 1811 χειρόγραφης κυκλοφορίας τῶν ποιημάτων τοῦ Χριστόπουλου. Πρέπει ἀντίθετα νὰ δεχτοῦμε ὅτι εἶναι ἀπλὸ ἀντίγραφο ἀπὸ τὴν α' ἐκδοση καὶ νὰ τὸ θεωρήσουμε ὡς ἀπόδειξη τῆς δημοτικότητος τῶν ποιημάτων τοῦ Χριστόπουλου⁵.

1. Λυρικά τοῦ ἄρχοντος Λογοθέτου κυρίου Ἰωάννου Χριστοπούλου, τόμ. Α'-Β', Ἐν Παρισίοις ἐκ τῆς τυπογραφίας τῶν τοῦ Φιρμίνου Διδότου υἱῶν, 1833.

2. Βλ. Λυρικά, ἐκδ. 1833, ἔ.ἀ., τόμ. Α' (Πρὸς τοὺς Ἀναγνώστας), σ. VI, Λυρικά, ἐκδ. 1841 (Δήλωσις τοῦ Ἐκδότου), σ. Σ'-Ζ', καὶ Ἑλλην. Ἀρχαιολογίματα, σ. λη'.

3. Σελ. 81: «Σημ. Ἐκδότου. Τὰς πρώτας ἐκδόσεις τῶν λυρικῶν ἀφιέρωσεν ὁ Χριστόπουλος τῷ Στεφάνῳ Κανέλλῳ διὰ τῶν στίχων Κάλλη κῆ ἄνθη μαζωμένα κτλ. ἀλλὰ τὴν τῶν 1840 ἀφιέρωσε τῷ Ἀλεξάνδρῳ Γκίμα διὰ τῶν ἄνω στίχων».

4. Πρβ. Ἰωάννου Χριστοπούλου, Τὰ ποιήματα, μετὰ βιογραφικοῦ σημειώματος ὑπὸ Γ. Ζερβόυ, Ἰωάνν., Φέξης, 1916, σ. 13, σημ. 1, καὶ Ζώρα, ἔ.ἀ., σ. 557. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι δὲν πρέπει νὰ γίνεταί σύγχυση ἀνάμεσα στὸ «Προσφώνημα» καὶ στὰ τρία προλογικὰ ποιήματα τῶν ἐκδόσεων 1817 καὶ 1818. Ἡ φράση «τὸ προσφώνημα, ὅπου εὑρίσκεται εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν λυρικῶν μου δὲν ἠμπόρεσα νὰ μάθω ἀκόμα τίνας εἶναι δικό μου δὲν εἶναι» ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Χριστόπουλου πρὸς τὸν Ψαλίδη, πού γράφεται στίς 10 Νοεμβρίου 1811 (βλ. ἐδῶ παραπάνω, σ. 213) δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀναφέρεται στὰ τρία αὐτὰ ποιήματα, πού πρωτοδημοσιεύτηκαν στὴν ἐκδοση τοῦ 1817. Πρβ. Γωμάδακη, ἔ.ἀ., (Ν.Ε. 20 [1936]), σ. 1238.

5. Ζώντανή περιγραφή τῆς δημοτικότητος τῶν ποιημάτων τοῦ Χριστόπουλου βρισκόμε στὸ «Ὀνειρον ἢ Ἀθηνᾶς θρίαμβος» τοῦ Γ. Σκαλλιάρου,

Τρία κιόλας χρόνια μετά την πρώτη έκδοση τῆς Βιέννης, γράφει ὁ ἐκδότης τῶν Κορφῶν τὸ 1814 (σ. δ'): «Αὐτὰ τὰ ποιήματα σᾶς παρῶρ-σιάζω φιλομαθεῖς Ἀναγνώσται, τὰ ὅποια ἐτυπώθησαν κατὰ πρόωτον εἰς τὴν Βιένναν, καὶ τώρα τὰ ξανατυπῶν κ' ἐγὼ διὰ τὴν μεγάλην ἐλλειψιν καὶ ζήτησιν ὁποῦ ἔχουν εἰς τὰ μέρη μας, καὶ εἰς ὅλην σχεδὸν τὴν Ἑλλάδα».

Ἐνδιαφέρον ἴσως παρουσιάζει ἓνα σημείωμα τοῦ χειρογράφου. Στὸ φ 45[†] εἶναι γραμμένο τὸ ποίημα τῶν «Βακχικῶν» («Μονομαχία»). Στὸ περιθώριο τοῦ φύλλου αὐτοῦ, μὲ ἄλλο χέρι, ἐπαναλαμβάνονται δυὸ λέξεις τοῦ ποιήματος: ὅμως, στ. 7, καὶ γαβάθα, στ. 12. Δυὸ μικρὰ ση-μαδάκια εἶναι γραμμένα πλάι στίς δυὸ λέξεις. Τέλος, πλάγια στὸ περιθώριο εἶναι σημειωμένη ἡ φράση: «δὲν εἶναι δικό μου»¹ (βλ. εἰκ. 1). Τί σημαίνει ἡ φράση αὐτή; Τὸ περιεχόμενό της ὀδηγεῖ στὴ σκέψη μήπως εἶναι γραμμένη ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Χριστόπουλο. Τότε ἴσως θὰ σήμαινε ὅτι τὸ μέρος τοῦ ποιήματος ποὺ περιλαμβάνεται ἀνάμεσα στοὺς στίχους 7 καὶ 12 δὲν ἀνήκει στὸν ποιητὴ τῶν «Λυρικῶν». Οἱ στίχοι αὐτοὶ ἀποτελοῦν πραγματικὰ δυὸ πλήρεις καὶ ὁμοιοκατάληκτες στροφές μὲ αὐτοτελὲς νόημα, ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι παρέμβλητες. Σύγκριση ὅμως τοῦ γραφικοῦ χαρακτήρα τοῦ σημειώματος μὲ αὐτόγραφες ἐπιστολές τοῦ ἴδιου τοῦ Χριστόπουλου, ἀπὸ τὸ 1811-1819², δείχνει ὅτι πιθανότατα δὲν ἔχουμε τὸ ἴδιο χέρι. Οὔτε καὶ τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ τοῦ ποιήματος παρουσιάζει διαφορὲς ὡς πρὸς τὸ ὕφος, τὸ λεξιλόγιο καὶ τὴ στιχουργικὴ ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο καὶ τὰ ἄλλα ποιήματα τῶν «Λυρικῶν». Ἡ παρουσία τοῦ σημειώματος παραμένει, νομίζω, ἀνεξήγητη.

ΕΛΕΝΗ ΤΣΑΝΤΣΑΝΟΓΛΟΥ

στίχ. 1-54 («Ποιήματα», 1817, σ. 189-191)· βλ. Β ρ α ν ο ὄ σ η, ἔ. ἀ., σ. 163-164.

1. Ἴσως καὶ «δικά μου».

2. Οἱ ἐπιστολές αὐτὲς βρῖσκονται στὰ Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους καὶ δημοσιεύτηκαν ἀπὸ τὸν Κ. Α. Διαμαντή, ἔ. ἀ. (περ. Σήμερα 2 [1961]), σ. 18-20. Φωτογραφίες τους παραχωρήθηκαν εὐγενικὰ ἀπὸ τὴ διεύθυνση τῶν Γ. Α. Κ. στὸ Σπουδαστήριό μας.